

МАЛА СКИФІЯ – ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА**SMALL SCYTHIA – FEATURES OF THE STATE ORGANIZATION
AND MAIN FEATURES OF THE LAW**

**Гутів Б.І., доктор філософії в галузі знань «Право»,
асистент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівський національний університет імені Івана Франка**

У статті проаналізовано передумови формування однієї з наймогутніших держав у скіфського етносу – Малої Скіфії. Зокрема, встановлено, що перші скіфські державні формування на теренах України відбулися внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) та прибулих (іранських) кочових племен. Вже у V ст. до н. е. скіфська держава, яка розташовувалася у Північному Причорномор'ї, була однією з найміцніших у всій Європі. Проте внаслідок здобуття сарматами домінування на торгових шляхах між Чорним та Адріатичним морями скіфів було витіснено на Кримський півострів, де і утворилася могутня держава – Мала Скіфія, яка проіснувала аж до III ст. н. е.

Визначено соціальну структуру Малої Скіфії. До скіфської пануючої верхівки належали царська сім'я, військова аристократія, дружинники, родоплеменна знать та багаті торговці, в руках яких зосереджувалися основні багатства. Середню ланку займали міське населення, ремісники та торговці. Найнижчу верству населення становили раби.

Автором висвітлено систему органів центральної влади та місцевого управління. Зокрема, встановлено, що за формою правління Мала Скіфія була рабовласницькою монархією на чолі з царем, якому належала вся повнота влади, та який здійснював свою владу за допомогою царської ради. З'ясовано, що країна поділялася на ному, на чолі з номархами.

Виявлено, що основними джерелами права у скіфів були звичаї, постанови царів і рішення народних зборів. Автором розкрито засадничу роль звичаю у правовій системі Малої Скіфії.

Також проаналізовано характерні риси правової системи Малої Скіфії. Так, встановлено, що, на відміну від попередніх скіфських державних утворень, у Малій Скіфії існували певні особливості, зумовлені більш осілим способом життя в Криму. Зміни, зокрема, стосувались норм зобов'язального, шлюбно-сімейного, кримінального права та судового процесу.

Ключові слова: Мала Скіфія, скіфська держава в Криму, Крим, скіфський цар, царська рада, скіфське право, правовий звичай.

The article analyzes the prerequisites for the formation of one of the most powerful states of the Scythian ethnic group – Lesser Scythia. In particular, it was established that the first Scythian state formations on the territory of Ukraine took place as a result of the interaction of local (Cimmerian) and arrived (Iranian) nomadic tribes. Already in the 5th century B.C. the Scythian state, which was located in the Northern Black Sea, was one of the strongest in all of Europe. However, as a result of the Sarmatians gaining dominance on the trade routes between the Black and Adriatic seas, the Scythians were pushed to the Crimean peninsula, where a powerful state was formed – Lesser Scythia, which existed until the 3rd century A.D.

The social structure of Lesser Scythia is defined. The Scythian ruling elite included the royal family, military aristocracy, soldiers, tribal nobility, and rich merchants, in whose hands the main wealth was concentrated. The middle class was occupied by the urban population, artisans and merchants. Slaves were the lowest stratum of the population.

The author highlighted the system of central government and local government bodies. In particular, it was established that according to the form of government, Lesser Scythia was a slave-owning monarchy headed by a king who possessed all the power, and who exercised his power with the help of the royal council. It was found that the country was divided into nomes, headed by nomarchs.

It was revealed that the main sources of law among the Scythians were customs, decrees of kings and decisions of national assemblies. The author revealed the fundamental role of custom in the legal system of Lesser Scythia.

The characteristic features of the legal system of Lesser Scythia are also analyzed. Thus, it was established that, in contrast to the previous Scythian state formations, Small Scythia had certain features due to a more settled way of life in the Crimea. The changes, in particular, concerned the norms of obligation law, marriage and family law, criminal law and judicial process.

Key words: Small Scythia, Scythian state in Crimea, Crimea, Scythian king, tsarist council, Scythian law, legal custom.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розв'язана російською федерацією проти України, створює необхідність більш ретельного дослідження джерел і витоків походження нашої державності та приналежності наших корінних етнічних територій. Детальне вивчення стародавніх державних утворень на території України, їхньої організації влади та правової системи дає нам комплексне уявлення про генезу утворення та розвитку нашої держави. Так, проаналізувавши державу та право Малої Скіфії, ми можемо стверджувати, що вона була однією з найпотужніших та наймогутніших держав як у Європі, так і в Азії, яка здійснила чималий вплив на подальший розвиток української державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Державність та право скіфів у прадавню добу були предметом дослідження таких учених, як І. Бойко, Б. Варнеке, О. Гавриленко, В. Гребенніков, В. Петров, С. Семенов-Зуссер, О. Тереножкін, Б. Тищик та ін. Разом з тим, вважаємо, що цей період в історії держави і права України все ще потребує глибших наукових опрацювань.

Тому метою даного дослідження є комплексний аналіз державності та права Малої Скіфії як однієї з перших держав на території України.

Виклад основного матеріалу. Серед перших паростків державності на теренах України історико-правова наука називає Скіфію. Більшість дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) та прибулих (іранських) кочових племен [1, с. 21].

Саме скіфи, також відомі як саки, належали до кочового народу іранського походження, відомого з IX ст. до н. е. Близько 630 р. до н. е. Мідійське царство, що виникло на північному нагір'ї Ірану, стало найбільшою зовнішньою загрозою для Ассирійського царства. Скіфи пообіцяли ассирійському царю розгромити мідійців і вбили мідійського царя. Однак це стало для скіфів фатальною помилкою, оскільки в Мідії до влади прийшов цар Кіаксар, який був одним з найвидатніших правителів в історії Ірану. Він об'єднав різні племена Мідії, перейняв військову техніку і тактику ассирійців і скіфів та, врешті-решт, зробив Мідію гегемоном Іранського нагір'я. Відтак, скіфи зазнали поразки, але, можливо, внаслідок не військової міцї імперії-суперника, а скоріше змови. А саме, близько 614 р. до н. е. Кіаксар запросив скіфських вождів на бенкет. Щойно вони прибули, цар напоїв гостей і вбив їх. Завдяки цьому мідійцям вдалося вигнати скіфів, які мігрували на захід

з Центральної Азії, зокрема до південної України у VII ст. до н. е.

У VI ст. до н. е. вони стають провідною силою в Європі, чому сприяв похід перського царя Дарія Гідаспа до Скіфії у ході греко-іранських воєн. У цьому поході перси зазнали нищівної поразки, а скіфи здобули славу переможених [2, с. 16]. Недарма наприкінці V ст. до н. е. давньогрецький історик Фукидід зазначав, що воєнною могутністю і кількістю війська зі скіфами «не тільки не можуть зрівнятися європейські царства, а й навіть в Азії нема народу, який міг би сам на сам протистояти скіфам, якщо всі вони будуть однастайні» [3, с. 7]. Причиною такої військової сили було, зокрема, вміння стріляти з лука верхи на коні.

Скіфи, на відміну від інших кочових народів, торгували, здебільшого, не з традиційними державами та імперіями, а з грецькими містами-державами. Загалом у скіфській торгівлі з античними містами-державами можна виділити два етапи: перший етап – з VI ст. до н. е. по V ст. до н. е., під час якого основний обсяг торгівлі припадав на Ольвію; другий етап – після V ст. до н. е., коли основний обсяг торгівлі припадав на Боспор. Ця торгівля була взаємовигідним механізмом. Скіфи не могли функціонувати без грецьких міст-держав, а процвітання античних міст-держав не могло відбуватися без торгівлі зі скіфами.

Частина скіфів-кочівників у V–IV ст. до н. е. поступово почали переходити до осілого способу життя. Виникали великі поселення, укріплені ровами, земляними валами та кам'яними стінами. У кочових скіфів, які володіли великими стадами худоби та торгували, відбувся процес майнового розшарування. Вони почали використовувати працю рабів, а влада вождів перетворювалась з виборної у спадкову, що свідчило про передумови утворення держави [4, с. 18].

На межі V–IV ст. до н. е. у Скіфії відбувається формування класового суспільства та виникнення рабовласницької держави. Саме у цей час скіфський цар Атей усунув інших царів й узурпував усю владу. Атей прожив довге життя і до 40-х років IV ст. до н. е. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну від Азовського моря до Дунаю та перетворити Скіфію в могутнє царство. Центр держави Атея був розташований на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення, так зване Кам'янське городище в районі сучасного Нікополя. Однак сутичка скіфів у 339 р. до н. е. з македонським царем Філіппом II завершилася поразкою і загибеллю у битві 90-річного скіфського царя Атея [5, с. 10].

Після смерті Атея єдина Скіфія розпалася на три частини, одна з яких виникла в Добруджі (історична болгарська, турецька, румунська область в Європі, розташована між нижньою течією Дунаю й узбережжям Чорного моря), друга – у Наддніпрянщині, третя – у Криму.

Ближче до кінця IV ст. до н. е. сармати почали підніматися на схід, розширюючи свої володіння на традиційні скіфські володіння. В цей час сармати здобули домінування на торгових шляхах між Чорним та Адріатичним морями, що зробило їхню економіку більш процвітаючою. До III ст. до н. е. скіфська влада була повністю втиснута в куток Кримського півострова, де скіфи вели осілий спосіб життя і сильно змішалися з місцевими греками.

Наприкінці III ст. до н. е. царські скіфи перенесли центр своєї держави в Неаполь (на території Криму – недалеко від сучасного Сімферополя). Скіфська держава в Криму отримала назву Мала Скіфія. Більшість науковців вважають, що саме ця держава була наймогутнішою серед всіх державних формувань скіфського етносу. Ми погоджуємось з даним твердженням, так як дана держава проіснувала аж до III ст. н. е., тобто найдовше серед всіх скіфських держав.

На думку проф. І. Й. Бойка, розквіт Малої Скіфії сягає II ст. до н. е. за часів правління царя Скілура [6, с. 20].

Саме Скілура намагався оволодіти грецькими містами-державами на Кримському півострові. Йому вдалося підпорядкувати Ольвію, але в боях за Херсонес і Боспор він зустрів шалений опір греків і понтійського монарха Мітрідата VI. Війна набула затяжного характеру, і, врешті-решт, завершилась поразкою скіфів.

Однак, незважаючи на поразку у війні, скіфи скоро оговталися і у I ст. н. е. знову підійшли до стін Херсонеса. Деякі дослідники вважають, що вдруге скіфам вдалося захопити Херсонес на південно-західному березі Кримського півострова. Проте, нам видається, що з навислою з боку скіфів загрозою Херсонес не міг впоратися самостійно і греки були змушені шукати допомоги у Риму. Відтак, у 60-х рр. I ст. н. е. римський гарнізон розмістився в Херсонесі і аж до IV ст. охороняв від варварів підступи до міста.

Щодо суспільного ладу скіфської держави в Криму слід зазначити, що основну частину міського населення становили вільні ремісники і торговці. Нижню сходинку соціальної градації скіфського суспільства посідали раби. Головне джерело рабства у скіфів – військовий полон, підкорення сусідніх народів. У виробництві рабство не відіграло вирішальної ролі, хоча кількість рабів у скіфів була значною. Як правило, вони використовувалися в домашньому господарстві, для охорони худоби, часто слугували товаром у торгівлі з грецькими містами [5, с. 11]. До скіфської пануючої верхівки належали царська сім'я, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать та багаті торговці, в руках яких зосереджувалися основні багатства [7, с. 16].

За формою правління Мала Скіфія була рабовласницькою монархією на чолі з царем. Його влада була спадковою і необмеженою. Йому належала законодавча, виконавча, військова, судова влада, а іноді цар виконував і функції жерців [1, с. 21]. Як ми вже зазначали, царський рід знаходився на вершині соціальної піраміди. Ідеологічним підґрунтям для цього слугувало уявлення про божественне походження царської влади і самого царського роду. Скіфський цар не був божеством у фрейзерівському розумінні цього терміну, а радше прямим нащадком богів, який отримав свою владу саме від них.

Судячи з наявних джерел, у Малій Скіфії трон, як правило, переходив від батька до сина. Скіфські царі були багатоженцями. Правила, що регулювали вибір наступника престолу достеменно невідомі, втім на підставі певних непрямих ознак можна припустити, що вибір наступника відбувався ще за життя його батька. Однак, відомо про кілька конфліктів у зв'язку з престолоспадкуванням між різними дітьми померлого царя.

Цар спирався на царську раду, що складалася з особистої дружини на чолі з воєначальником та родоплемінної верхівки [1, с. 21]. Здебільшого це були найближчі родичі царя та найвпливовіші помічники правителя.

Особлива роль в управлінні належала царським синам. За повідомленням Страбона (63 р. до н. е. – 23 р. н. е.), у II ст. до н. е. скіфи у Криму перебували «під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі». А синів у Скілура було, за одними відомостями, шістьдесят, а за іншими – вісімдесят, що забезпечувало міцну підтримку владі царя. Цим же пояснюється особлива роль військової дружини правителя та воєначальників [5, с. 12].

Окрім царя та його найближчого оточення, яке становило царську раду, існував ще один постійно діючий орган – народні збори. До них в основному входили військові. У Малій Скіфії роль народних зборів дещо зменшилась, порівняно з попередніми державами у скіфів. Зокрема, вони затверджували кандидатуру царя і його наступників, призначали на посади плеємних вождів та вирішували деякі питання суспільного життя.

Країна поділялася на адміністративні округи – номи, на чолі з номархами [2, с. 19].

Державна структура скіфів значною мірою відрізнялася від розвинутих рабовласницьких або феодальних держав, хоча за своїми функціями – підтримання відносин землевласності і панування, зміцнення верховної влади, накопичення в руках верхівки суспільства величезних багатств – вона була вже політичною організацією. Тому можна стверджувати, що перші паростки державності на території України з'явилися саме у скіфську добу [5, с. 12].

Основними джерелами права у скіфів були звичаї, постанови царів і рішення народних зборів [6, с. 20]. Як свідчать нарративні джерела, скіфське право було доволі консервативним. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Упродовж тривалого часу грецька правова культура сприймалася скіфами вкрай негативно [8, с. 8; 9, с. 18]. Також частковий вплив на правову систему Малої Скіфії мала релігія.

В умовах первіснообщинного ладу існували звичаї, що регулювали поведінку людей. Скіфські племена, а згодом держави не стали виключенням. Поряд із місцевими і племінними звичаями зароджується система суспільних юридичних правил та установок. Ідеї права, що існували до цього часу лише в общині, розповсюджуються на всі племена, які підпорядковуються загальній владі. Отже, у стародавні часи були різноманітні соціальні норми, що регулювали родоплемінні, економічні та політичні відносини [10, с. 5].

Скіфська культура упродовж усього її існування залишалась безписемною, тому й фіксація норм звичаєвого права не могла бути здійснена [8, с. 8; 9, с. 18]. Проте наявні археологічні і письмові джерела дають змогу визначити сутність правових звичаїв та їхній вплив на суспільні відносини у державі Мала Скіфія.

Щодо цивільного права слід зазначити, що норми скіфського права були спрямовані на захист приватної власності на худобу, рабів, речі побутового вжитку [6, с. 20]. Розкопки поховань свідчать також, що об'єктами приватної власності у скіфів також були зброя, знаряддя виробництва, прикраси. Тобто основним об'єктом права власності були рухомі речі. Від їхньої кількості залежав соціальний статус власника [8, с. 8; 9, с. 19]. Саме від майнового та соціального стану особи залежав рівень захисту приватної власності. Щодо права власності на землю, то верховним власником всієї землі у Малій Скіфії був цар, який міг на власний розсуд розпоряджатись нею. Він встановлював порядок користування пасовищами та угіддями.

Оскільки у Малій Скіфії основою обігу були рухомі речі, відповідно, стрімко розвивався інститут зобов'язального права. Відомі такі види договорів, як купівлі-продажу, дарування, міни, поклажі тощо. Договори укладалися в усній формі та скріплювалися клятвою [8, с. 9] (деякі дослідники стверджують що це була клятва на крові). Зобов'язання також виникали внаслідок завдання шкоди особі.

Правова регламентація стосувалася і данинних відносин. На практиці відмова від сплати данини вважалася

достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувались грабуванням майна, крадіжкою худоби, захопленням полонених з наступним перетворенням їх у рабів [8, с. 10].

Шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату, адже родовід вівся по чоловічій лінії. У сім'ї панував чоловік, практикувалося багатоженство. Старша дружина мала привілейоване становище. Після смерті чоловіка вдова переходила у складі майна у спадок до старшого брата померлого. Нерівність у сім'ї визначалася не тільки підлеглим становищем жінки, а й тим, що старші сини у разі одруження одержували частку майна і право на відокремлення ще за життя глави сім'ї, а молодший залишався спадкоємцем батьківського господарства [5, с. 13; 8, с. 10].

Найтяжчими злочинами у Малій Скіфії вважалися злочини проти царської влади. До них належали замах на царя, недотримання присяги цареві, невиконання наказу царя тощо.

Так, як у Малій Скіфії надзвичайно високо шанували свої звичаї, жорстоко каралась особа, яка від них відмовлялась або почала дотримуватись чужих звичаїв. Також особливо тяжкими злочинами визнавалися зміна віросповідання та боговідступництво. Такі злочини зазвичай каралися смертю.

Скіфське звичаєве право тяжкими злочинами вважало вбивство, завдання особі тілесних ушкоджень, образу, зокрема образу дією, перелюб тощо. Також відомі злочини проти власності: крадіжка, пограбування тощо [8, с. 10; 9, с. 20].

Чіткої системи покарань не існувало. Відомо, що основними видами покарань була смертна кара (відрубання голови, спалення), кровна помста, відрубання правої руки та конфіскація майна.

Судовий процес мав риси змагального характеру, окрім справ про злочини проти царської влади та інтересів держави. Доказами найчастіше виступали свідчення ворожитів та ордалії у формі судового поєдинку [8, с. 11].

Висновки. Отже, у III ст. до н. е. почався завершальний етап у скіфській історії, який ознаменувався утворенням могутньої держави – Мала Скіфія. Вона характеризувалась зміцненням у скіфів державності, подальшим розвитком господарської діяльності та переходом до міського життя [11, с. 20]. За формою правління Мала Скіфія була рабовласницькою монархією з абсолютною царською владою та чіткою структурою як центральних, так і місцевих органів управління.

Основні риси права у Малій Скіфії не сильно відрізнялися від попередніх скіфських держав, однак мали свої особливості. Так як основним джерелом права був звичай, то зміни в основному стосувалися звичаєвого права. Зокрема, вирізнявся високий рівень норм зобов'язального права. Зміни торкнулись і шлюбно-сімейного та кримінального права, а також судового процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ухач В. З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с.
2. Історія держави і права України: навч. посібник / за ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 512 с.
3. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Львів, 1996.
4. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. Київ, 2001.
5. Історія держави і права України: у двох томах: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 2003. 656 с.
6. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
7. Шигаль Д. А. Історія держави і права України: посіб. для підгот. до іспиту. Харків: Право, 2017. 252 с.
8. Гавриленко О. А. Історія держави і права України. Стародавня доба: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2011. 63 с.
9. Гавриленко О. А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 1. С. 17–22.
10. Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.): становлення і розвиток. *Юридична Україна*. 2014. № 5. С. 4–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2014_5_3
11. Гребенніков В. Пізньоскіфське царство. *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2010. № 1–4(5). С. 20–33. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/111142/02-Grebennikov.pdf?sequence=1>